

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.01.092>

УДК 316.4.063.3

JEL: A13

Р.Я. ЛЕВІН, канд. пед. наук, с. н. с.,
старший науковий співробітник відділу соціоекономіки праці
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна
e-mail: LevinR@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4991-0246>

Г.Ю. ЯЦЕНКО, канд. екон. наук,
науковий співробітник відділу соціоекономіки праці
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна
e-mail: yatsenko.anna@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4117-1781>

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО ЕКОНОМІЧНОЇ СВОБОДИ

*Порівняно ставлення населення до економічної свободи в Україні й країнах — лідерах світового рейтингу *The Index of Economic Freedom*. Визначено, що серед українців значно менше поширено схвальне ставлення до збільшення частки приватної власності в бізнесі, натомість вищою є прихильність до власності держави. Показано ймовірні причини цих відмінностей; розглянуто окремі складові успішної державної політики сприяння посиленню економічної свободи в повоєнному українському суспільстві.*

Ключові слова: економічна свобода; ставлення українців; державна політика.

Україна завжди відставала у світових рейтингах економічної свободи. Зокрема, у 2022 р. в рейтингу *The Index of Economic Freedom* вона посіла 130-те, передостаннє в Європі, місце серед 177 країн світу (на час підго-

Ц и т у в а н н я: Левін Р.Я., Яценко Г.Ю. Ставлення українців до економічної свободи. *Економіка України*. 2024. № 1. С. 92—108. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.01.092>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

товки статті не було знайдено рейтингу 2022 р. в публікації Heritage Foundation, але наведені дані залишились у джерелах ЗМІ¹; у наступному рейтингу Heritage Foundation 2023 р. Україну було віднесено до групи країн Not Ranked з поясненням, що з 24 лютого 2022 р. оцінку тимчасово призупинено через вторгнення Росії²). Проблема цього відставання особливо актуалізуватиметься під час повоєнного відновлення, тому що пов'язана із залученням міжнародних інвестицій (серйозні інвестори, ухвалюючи рішення щодо участі в бізнес-проектах, серед іншого беруть до уваги показники країни в політико-економічних рейтингах, у тому числі в рейтингу економічної свободи). Крім того, запровадження державної політики забезпечення оптимального стану економічної свободи є корисною складовою будь-якої сучасної стратегії економічного розвитку в цілому. І не тільки тому, що з часом позитивно вплине на результати України у відповідному рейтингу, а насамперед тому, що країнам — лідерам цього рейтингу притаманні високі макроекономічні показники. Так, першу п'ятірку рейтингу The Index of Economic Freedom 2022 складають Сінгапур, який посів перше місце (і був другим у попередньому році серед 183 країн світу в рейтингу Світового банку за ВВП за ПКС на душу населення³); Швейцарія, яка займала, відповідно, друге і сьоме місця; Ірландія, яка була третьою в обох рейтингах; Нова Зеландія, яка займала, відповідно, четверте і 30-те місця; Люксембург — п'яте і перше⁴. Відтак для посилення можливостей розвитку Україні доцільно підвищувати рівень економічної свободи, причому не останнім чинником успіху такої діяльності буде ставлення населення.

Отже, **мета статті** — визначити панівне ставлення до економічної свободи в українському суспільстві порівняно з країнами — лідерами світового рейтингу The Index of Economic Freedom.

Міжнародні експерти, зокрема автори рейтингу The Index of Economic Freedom 2022, основні причини низьких результатів України вбачають у схильності судової влади до політичного тиску, корупції і хабарництва, а також у відсутності розвинутого ринку капіталу⁵. Своєю чергою, вітчизняні експерти вважають, що усунення названих причин потребує подальшого реформування цих інститутів, тому що зміни, які в них здійснювалися раніше, поки не привели до належної відповідності вимогам сучас-

¹ Журавльова О. Україна опустилася в рейтингу економічних свобод. *Deutsche Welle*. 2022. 16 лют. URL: <https://p.dw.com/p/476fA> (дата звернення: 08.01.2024).

² 2023 Index of Economic Freedom. Country Rankings. URL: <https://www.heritage.org/index/ranking> (дата звернення: 08.01.2024).

³ Світовий банк, розраховуючи ВВП за ПКС, вважає саме цей показник економічного розвитку основним, який значною мірою нівелює величину країн і поточні сезонні (кон'юнктурні) коливання.

⁴ Рейтинг стран по ВВП на душу населения (ППС). *NoNews*. URL: <https://nonews.co/directory/lists/countries/gdp-per-capita-ppp> (дата звернення: 08.01.2024).

⁵ Журавльова О. Україна опустилася в рейтингу економічних свобод. *Deutsche Welle*. 2022. 16 лют. URL: <https://p.dw.com/p/476fA> (дата звернення: 08.01.2024).

ної ринкової економіки⁶ [1]. Очевидно, існує потреба посилити діяльність держави в цих напрямках з метою забезпечення оптимальної економічної свободи в країні, але з урахуванням принаймні двох застережень. Одне з них пов'язано із змістом економічних процесів, які відображають рейтинги економічної свободи, інше — з підтримкою потрібних реформ з боку суспільства.

Так, найбільш поширеними міжнародними індексами економічної свободи вважаються The Index of Economic Freedom (з 1995 р. щороку розраховували американські The Wall Street Journal і The Heritage Foundation⁷) і Economic Freedom of the World (розроблений у 1986—1994 рр. і розраховується канадським The Fraser Institute в межах проекту «Економічна свобода світу» [2, с. 1]). На думку ряду вітчизняних дослідників, обидва найбільш поширені міжнародні індекси економічної свободи вимірюють порушення принципів вільної ринкової економіки, де роль держави має бути зведена до мінімуму, відтак фактично характеризують не власне явище економічної свободи, а ступінь близькості економічної системи країни до ідеальної ліберальної економіки [3]. У цьому контексті варто пам'ятати, що сама ідея необмеженого економічного лібералізму має певну ваду: вона погано спрацьовує в тих випадках, коли реалізується на практиці в країнах не «першого» світу (нерозвинутих, країнах з перехідною економікою, тих, які розвиваються). Це переконливо довів український економіст С. Кораблін, показавши, що відсутність жорсткої системи внутрішнього й зовнішнього контролю призводить до того, що необмежені господарські права справляють деструктивний вплив на економіку таких країн, і визначивши ризики практичної лібералізації, які на локальному рівні пов'язані з приватизацією прибутку й націоналізацією збитків, а на міжнародному — з глобалізацією переваг «першого» світу⁸. Тому ідею необмеженого економічного лібералізму навряд чи доцільно реалізовувати в країнах, що розвиваються, без розумних обмежень з боку держави. Природно, це також стосується України, яка й до війни не входила до провідних економік світу, а нині ще втрачає ресурси через війну. Таким чином, не варто абсолютизувати показник у рейтингу економічної свободи як індикатор розвитку української економіки, водночас недоцільно і применшувати його значення як міжнародного інвестиційного орієнтира. Найбільш перспективним шляхом, на нашу думку, є активізація зусиль держави в напрямі реформування інститутів судової влади і ринку капіталу, як це було рекомендоване згаданими експертними думками. При цьому варто мати

⁶ Судова реформа в Україні: короткий огляд. *DEJURE*. лютий 2023 р. URL: <https://dejure.foundation/tpost/vrjdyipz1-sudova-reforma-v-ukran-korotkii-oglyad> (дата звернення: 08.01.2024).

⁷ About Heritage. *The Heritage Foundation*. URL: <https://www.heritage.org/about-heritage/mission> (дата звернення: 09.01.2024).

⁸ Кораблін С. Лібералізація. *Дзеркало тижня*. 2012. № 41. 16—23 лис. URL: <https://zn.ua/ukr/macrolevel/liberalizatsiya.html> (дата звернення: 09.01.2024).

на увазі, що суспільна підтримка й успішність ініційованих владою реформ не завжди перебувають у прямій залежності, хоча політологічні дослідження доводять, що важливим, а часто й головним чинником успіху реформ є підтримка суспільства, яка потрібна на початку реформування і надалі має стимулюватися сприятливими для добробуту населення змінами [4]. Проте відомими є приклади, коли не популярні спочатку зміни з плином часу виявлялись ефективними (найближчий до України — «шокова терапія» Л. Бальцеровича, яка одразу викликала в поляків жорстку критику, але в підсумку досягла цілі швидкого переходу від планової до ринкової економіки⁹). Це спонукає докладніше розглянути питання діяльності влади щодо узгодження реформаторських ініціатив з очікуваннями суспільства.

У цьому напрямі вітчизняна наукова думка здебільшого зосереджена на організації державної влади в контексті протиставлення «демократія vs диктатура». Так, у тоталітарній державі проблеми узгодження владних реформ з інтересами народу практично не існує: реформи запроваджуються через механізм примусу «згори», очікування суспільства здебільшого не мають суттєвого значення. Це начебто не стосується сучасної України, але час існування української демократії історично ще досить короткий, тому в суспільстві (і владі як його частині) не цілком зникли залишки досвіду життя за тоталітаризму, характерною ознакою якого була практика примусу громадян до виконання настанов влади [5, с. 96]. Відповідно участь громадян у прийнятті рішень (один з центральних принципів демократії, щодо якого Радою Європи навіть ухвалено Кодекс кращих практик¹⁰) поки не стала для певної частини влади безумовно імперативним правилом. Крім того, сама природа влади є такою, що навіть розвинуті демократії, які давно відійшли від примітивних форм влади, що спираються на страх, з одного боку, завжди вдаються «... до більш витончених, економічних і соціально-психологічних механізмів примусу, які в усьому світі називають демократичними» (ідеться про «...маніпулювання інформацією, нав'язування інтерпретацій, замовчування тощо...») [6, с. 115—116]. Але, з іншого, за демократичного устрою вважається загальноприйнятим правилом, що цілі державного управління мають виходити «знизу» — від потреб та інтересів суспільства [7, с. 161—165], і для реалізації цього правила є відповідний механізм. Так, в ідеалі визначені дослідженнями відповідні людські запити мають доносити до влади призначені інститути громадянського суспільства; влада, своєю чергою, повинна реагувати на очікування суспільства, розробляючи

⁹ Калачова Г., Денков Д. «Шоковий терапевт» Лешек Бальцерович: Це останній рік, коли ще є час на реформи. *Економічна правда*. 2016. 26 вер. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2016/09/26/606651/> (дата звернення: 09.01.2024).

¹⁰ Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень (CONF/PLE(2009)CODE1). Ухвалений Конференцією міжнародних неурядових організацій Ради Європи 01.10.2009 р. 19 с. URL: <https://rm.coe.int/16802eeddb>

адекватні заходи (у тому числі реформи), прозоро інформуючи населення про їх зміст і наслідки. Але в Україні наведений теоретичний алгоритм поки що спрацьовує недосконало.

Так, стосовно дій влади неодноразово відзначалися вади системи її організації, недосконалість виборчої системи, проблеми кадрової селекції тощо, унаслідок чого було можливо нехтувати правилом відповідності цілей управління потребам суспільства, натомість задовольняючи інтереси окремих суб'єктів (навіть уже після Євромайдану деякі вітчизняні ЗМІ, посилаючись на публікацію *The Economist*, відзначали, що «...в Україні діє прихована колективна диктатура, конкретно — олігархія багатіїв»¹¹). Стосовно можливостей громадянського суспільства, то, на думку відомого історика Я. Грицака, «...саме по собі громадянське суспільство <...> змінити країну не може. Тому що важелі змін — у влади»¹². Тим часом наукова думка в цьому аспекті є цілком визначеною: взаємодія влади з громадянським суспільством є невід'ємною складовою демократичної держави, лише участь суспільства забезпечує ефективність управлінських рішень [8]. Але зазначені вади влади, з одного боку, і обмежені можливості суспільства — з іншого, унеможливають належну взаємодію органів виконавчої влади й громадських організацій, у результаті якої можна вибудувати надійний механізм узгодження владних реформ з очікуваннями суспільства.

Тим часом потреба в покращенні взаємодії влади з громадянським суспільством не викликає сумніву, адже в новітній історії України значущість суспільної підтримки реформ була неодноразово доведена науковцями. Недавній приклад — відомий у вітчизняній політології аналіз реалізації Стратегії сталого розвитку «Україна — 2020». Запропонована владою у 2015 р., вона була достатньо схвально прийнята прогресивною частиною українського суспільства на хвилі сподівань, викликаних Революцією гідності, але дослідження того ж часу відразу виявили невідповідність між реалізацією реформ та їх народною підтримкою. Зокрема, констатувалася необхідність узгодження дій влади з очікуваннями суспільства; відзначалося невдоволення від перекладання урядом ресурсного забезпечення змін «...на громадян України (зростання тарифів для населення на енергоносії, зростання цін у зв'язку з інфляцією, військовий збір із заробітних плат тощо)»; визначалися «...причини падіння довіри до влади — відсутність перспектив, відсутність реальних змін щодо полегшення започаткування та розвитку бізнесу, притоку інвестицій в економіку, диверсифікації економіки»; прогнозувалося, що «...відставання динаміки реформ від очікувань у суспільствах, що модернізуються, є критичним показником,

¹¹ Каганець І. Коли влада будується згори донизу, це називається диктатурою. *Gazeta.ua*. 2015. 30 вер. URL: https://gazeta.ua/articles/kaganec-igor/_koli-vlada-buduyetsya-zgori-donizu-ce-nazivayetsya-diktaturoyu/650276 (дата звернення: 09.01.2024).

¹² Кошкіна С. Ярослав Грицак: «Поняття гідності більше за квартири і телефони». *LB.ua*. 2018. 03 січ. URL: https://lb.ua/news/2018/01/03/386399_yaroslav_gritsak_ponyattya_gidnosti.html (дата звернення: 09.01.2024).

який здатний порушити політичну стабільність» [4, с. 322]. Практика підтвердила це наукове передбачення, коли тодішня влада, попри те, що сама визнала недосконалість започаткованих реформ і запевнила в їх успішному завершенні¹³, все одно не дістала достатньої суспільної підтримки на чергових виборах.

Відтак можна вважати підтвердженням сучасною вітчизняною практикою теоретичне положення, що реформи краще проводити в умовах схвального ставлення населення до основоположних реформаторських ідей. Оскільки це положення як загальне стосується реформування всіх інститутів, у тому числі й дотичних до забезпечення економічної свободи, то з'ясування панівного ставлення до неї в українському суспільстві, на нашу думку, є вельми важливим питанням.

Методика даного дослідження полягала в порівнянні оцінок населення України і країн — лідерів міжнародних рейтингів економічної свободи щодо одного з головних постулатів економічного лібералізму, сутність якого в тому, що держави в економіці повинно бути якомога менше (саме цю ідею покладено в основу найбільш поширених подібних рейтингів). У цьому контексті варто зауважити, що погляди на роль держави в економіці, пропонувані іншими течіями сучасної економічної теорії, залишаються поза увагою даного дослідження, яке сфокусоване на актуальній сьогоденній проблематиці, визначеній урядом як необхідність суттєвого розширення економічних свобод в Україні (саме таку мету поставила Міжвідомча робоча група з питань прискореного перегляду інструментів державного регулювання господарської діяльності на своєму першому засіданні в січні 2023 р., де її співголова, Перший віцепрем'єр-міністр — Міністр економіки України Ю. Свиріденко наголосила: «Наше завдання — дати бізнесу економічну свободу»¹⁴).

Емпіричною базою порівняння слугував вторинний аналіз соціологічних показників, отриманих у проєктах «Світове дослідження цінностей» (World Values Survey — WVS) і «Європейське дослідження цінностей» (European Values Study — EVS), — об'єднане 2017—2020 рр. одне з найавторитетніших у соціальних науках міжнародне дослідження з охопленням майже 95 % світового населення [9, с. 5]. При цьому важливо, що, оскільки основні людські цінності змінюються повільно, то використані дані можна вважати достатньо релевантними для аналізу на цей час [9, с. 18].

¹³ Жить лучше не стало: Порошенко признал провал реформ в Украине. *Судебно-юридическая газета в Украине*. 2019. 01 січ. URL: <https://sud.ua/ru/news/ukraine/131893-zhit-luchshe-ne-stalo-poroshenko-priznal-proval-reform-v-ukraine> (дата звернення: 09.01.2024).

¹⁴ Уряд розпочав роботу над суттєвим розширенням економічних свобод в Україні через масову дерегуляцію, — Юлія Свиріденко. *Міністерство економіки України*. 2023. 30 січ. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-rozpochav-robotu-nad-suttievym-rozshyrenniam-ekonomichnykh-svobod-v-ukraini-cherez-masovu-derehuliatiiu-iuliia-svyrydenko>

Соціологічний інструментарій WVS/EVS передбачав пропозицію респондентові обрати одне значення на 10-бальній шкалі, де «1» і «10» означали повну згоду з протилежними твердженнями: 1 бал — «Частка приватної власності в бізнесі повинна бути збільшена»; 10 балів — «Частка державної власності в бізнесі повинна бути збільшена» (зазначений індикатор входить в економічний блок WVS/EVS — дослідження, яке стало емпіричною основою теорії модернізації Р. Інглхарта з співавторами, котра пояснює, як культурні цінності населення різних країн впливають серед іншого на економічне зростання [9, с. 6]). Використання цього соціологічного індикатора в даній роботі як опосередкованого показника ставлення населення аналізованих країн до економічної свободи зумовлено тим, що спроби застосування в соціологічних опитуваннях безпосереднього запитання щодо ставлення до економічної свободи не можуть бути інформативними априорі: переважна більшість респондентів масових опитувань не володіють достатніми економічними знаннями для розуміння змісту відповідного явища (тим більше не були б спроможні його диференціювати за складовими категорій The Index of Economic Freedom: верховенство права — Rule of law, розмір уряду — Government size, ефективність регулювання — Regulatory efficiency, відкритість ринку — Market openness¹⁵).

Для порівняння з Україною було обрано п'ять країн — лідерів рейтингу економічної свободи The Index of Economic Freedom 2023¹⁶: Сінгапур (перше місце), Швейцарія (друге), Тайвань (четверте), Нова Зеландія (п'яте) і Естонія (шосте місце)¹⁷. Результати розрахунку показали відмінності між українцями і жителями країн — лідерів рейтингу економічної свободи в ставленні до одного з головних постулатів економічного лібералізму (табл. 1).

Перший зріз аналізу наведених даних полягав у порівнянні чисельності прихильників найбільш радикальних — полярних — думок (вибір значень «1» і «10» балів). В Україні лише 4 % опитаних були точно впевнені, що частка приватної власності в економіці повинна бути збільшена (обирали 1 бал), тоді як у п'яти країнах — лідерах рейтингу таких було в середньому 6,52 %, або майже на 40 % більше. Натомість абсолютно переконаних, що частка державної власності повинна бути збільшена (обирали «10» балів), в Україні було 13,90 % респондентів проти в середньому 3,54 % в інших аналізованих країнах. Отже, в п'яти країнах — лідерах рейтингу економічної свободи чисельність прихильників збільшення участі держави в бізнесі

¹⁵ Себастьянович П. Экономическая свобода. 2018. С. 2018. 18 лют. URL: <https://site.ua/pavel.sebastyanovich/ekonomiceskaya-svoboda-2018-i0zno10> (дата звернення: 09.01.2024).

¹⁶ 2023 Index of Economic Freedom. Country Rankings. URL: <https://www.heritage.org/index/ranking> (дата звернення: 08.01.2024).

¹⁷ В опитуванні Joint EVS/WVS 2017-2022 не було знайдено даних щодо Ірландії, яка посіла у відповідному рейтингу третє місце, тому було використано дані наступної за ліком Естонії (шосте місце).

в середньому була майже вчетверо меншою, ніж в Україні. Відтак порівняння полярних думок дозволило дійти висновку, що серед українців було значно менше радикально налаштованих прихильників збільшення приватної власності в бізнесі, натомість набагато більше цілком упевнених апологетів збільшення в бізнесі частки державної власності.

Водночас слід урахувати, що чисельність прихильників радикальних поглядів у суспільстві, як правило, є завжди меншою, а громадська думка формується населенням у цілому, в тому числі тими його частинами, які схильні до більш поміркованих оцінок. Є й такі, що взагалі не мають визначеної позиції з досліджуваного питання. Природно, і ці частини суспільства доцільно включати в порівняльний аналіз. Тому другий зріз аналізу наведених даних полягав у порівнянні чисельності прихильників усіх думок (радикальних, поміркованих, невизначених). Для цього весь загал респондентів було поділено на чотири когорти: 1) схильних до приватизації (сума 1—4 бали); 2) схильних до одержавлення (сума 7—10 балів); 3) не схильних до виявлення визначених уподобань щодо предмета запитання — «середняків» (сума 5—6 балів); 4) неспроможних зробити вибір (не змогли дати відповідь) і таких, що відмовилися відповідати з якихось причин.

Схильних до приватизації в Україні виявилось в 1,8 разу менше, ніж у середньому в п'яти країнах — лідерах рейтингу (18,80 % проти майже 33,96 %), водночас більш схильних до одержавлення — удвічі більше (37 % проти 18,56 %). Також виявилась майже вдвічі більша, ніж в Україні, визначеність громадської думки щодо цього питання в країнах — лідерах рейтингу: середнє значення суми часток опитаних, які обрали відповідь «не знаю» або взагалі не дали відповіді, становила 6,44 % проти 12,20 % в Україні. Відтак порівняння чисельності прихильників усіх варіантів вибору показує те саме, що й наведене окреме порівняння найбільш радикальних оцінок: в українському суспільстві було значно менше, ніж у решті аналізованих суспільств, поширене схвальне ставлення до збільшення приватної власності в бізнесі, водночас значно поширенішим було схвальне ставлення до збільшення частки державної власності. Отже, можна припустити, що українці відчутно обережніше ставляться до ідеї беззастережного панування приватного бізнесу над державним, ніж населення країн з традиційно звичною протягом багатьох поколінь розвинутою ринковою економікою¹⁸. Правда, ця обережність українців сполучена з доволі сильною невпевненістю в оцінках, якщо брати громадську думку в цілому, ніж у країнах — лідерах світового рейтингу економічної свободи: в Україні було істотно більше опитаних, які не мали визначеного ставлення щодо часток приватної та державної власності в бізнесі.

¹⁸ Віднесення Естонії до переліку традиційно ринкових економік для даного порівняння, на нашу думку, є виправданим через те, що вона прожила в адміністративно-командній економіці значно менше, ніж Україна, і на момент відновлення незалежності в 1991 р. ще мала в складі населення частку живих носіїв ринкових традицій з покоління колишніх приватних власників, позбавлених прав у 1940 р.

Таблиця 1. Показники вибору українцями і жителями країн — лідерів рейтингу економічної свободи бажаних часток приватної та державної власності в бізнесі, %

Країна (назва і рік опитування, кількість респондентів)	Обрані варіанти відповідей					
	1 бал (більше приватної власності)	1—4 бали (сума)	5—6 балів (сума)	7—10 балів (сума)	10 балів (більше державної власності)	Не могли обрати і не відповіли (сума)
Сінгапур (WVS-2020, N = 2012)	6,0	29,9	49,0	20,3	3,2	0,8
Швейцарія (EVS-2017, N = 3174)	5,0	35,0	46,6	14,2	2,4	4,1
Нова Зеландія (WVS-2020, N = 1057)	10,1	43,4	29,1	15,1	2,8	12,3
Тайвань (WVS-2019, N = 1223)	6,1	30,7	43,8	25,4	6,0	0,1
Естонія (EVS-2018, N = 1304)	5,4	30,8	36,6	17,8	3,3	14,9
Середнє значення п'яти країн-лідерів	6,52	33,96	41,02	18,56	3,54	6,44
Україна (WVS-2020, N = 1289)	4,00	18,80	31,90	37,00	13,90	12,20

Джерело: розраховано авторами за даними Joint EVS/WVS 2017-2022 (Variable Report — Tables. Joint EVS/WVS 2017-2022 Dataset. Updated tables as of December 2022. GESIS-DAS and JD Systems Madrid. P. 264-265. URL: file:///C:/Users/cat/Downloads/F00011082-EVS_WVS_Joint_v4_Results_by_country-5.pdf).

Отримані емпіричні результати не дозволяють достеменно визначити, які саме суспільні чинники найбільше впливають на формування ставлення населення до економічної свободи (таке завдання дослідження потребувало б іншого соціологічного інструментарію), утім можна судити, що цей феномен зумовлюється комплексом обставин. Серед них важливим є рівень економічних знань, набутих у ході навчання і соціалізації. Наприклад, якщо в українській загальноосвітній школі протягом 12 років на економічну освіту витрачалося 0,3 % навчального часу¹⁹, то в школі Ірландії (третє місце в рейтингу The Index of Economic Freedom 2022) на уроках фінансової грамотності дітям можуть пояснювати, що таке процентні ставки, податки, навчати заробляти гроші, конвертувати валюту, брати кредит на подальшу освіту тощо²⁰. Крім того, формування

¹⁹ Гончарова І. Економічна освіта в українській школі. *Освіта.ua*. 2008. 20. сер. URL: <https://osvita.ua/school/method/1053/> (дата звернення: 09.01.2024).

²⁰ Осадча Я. Вимушене навчання за кордоном: враження батьків і дітей про школи в інших країнах. *Українська правда*. 2022. 08 чер. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/06/8/249014/> (дата звернення: 09.01.2024).

ставлення до економічної свободи, як і до всіх інших свобод, пов'язано з особливостями державного устрою, про які йшлося вище: рівнем розвитку демократії, яка визначає людські права і свободи пріоритетом, або силою диктаторського тиску, який ці свободи обмежує. Перебуваючи в тому чи іншому суспільстві, людина природно засвоює декларовані цінності. В умовах транзиту від командно-адміністративної до ринкової економіки в суспільстві відбувається складний процес зміни цінностей, який в Україні ще остаточно не завершився. Ряд характерних особливостей цього процесу зумовлений співвідношенням модерних і архаїчних цінностей, яке встановилося на теперішній час.

Дійсно, на тлі лідерів рейтингу показники опитування українців справляють враження наявності залишків не властивої класичним ринковим суспільствам архаїки, де роль держави в економіці перебільшується на противагу приватній ініціативі. Але на те є принаймні дві об'єктивні причини, що склались історично. Перша пов'язана з тим, що на час опитування (2020 р.) пройшло менше 30 років життя українців у ринковій економіці. Серед населення близько 38 %²¹ становили особи віком 50 і більше років, які соціалізувалися ще в радянській системі (останнє таке покоління — ті, кому в 1991 р. було близько 20 років, оскільки в більшості своїй вони здобували освіту й виходили на ринок праці ще за старого суспільного ладу). Отже, цілком логічно припустити, що серед населення цього віку достатньо осіб, які за давньою звичкою залишаються чутливими до застарілих ідей абсолютизації ролі держави, патерналізму, колективізму тощо. Природно, що така велика частина населення істотно впливає на громадську думку в цілому, зумовлюючи значною мірою повільність темпів руху суспільної свідомості від архаїки до модерну.

Останню тезу підтверджує ряд оцінок відомих вітчизняних соціологів, опублікованих у 2019 р. Так, на думку О. Шульги, «...порівняна більшість респондентів — 44 % — заявили, що сприймають нову систему цінностей як орієнтири для себе. Водночас кількість тих, хто не сприймають нові цінності, становить не набагато менше — 40 %» [10, с. 297]; О. Гончарук і Ю. Сапелкін вважають, що «...існують певні суперечності між консервативними ментальними настановами, що обмежені атавізмами соціалістичного минулого, і процесом соціально-економічного (ринкового) реформування» [10, с. 202]; В. Пилипенко і Ю. Привалов констатують, що «...мабуть, сучасне українське суспільство можна схарактеризувати як перехідне, або транзитивне. <...> ...нині в українському суспільстві існують два основні типи ціннісних установок: 1) цінності, в основі яких лежать орієнтації зрівняльного характеру; 2) цінності, що відображають орієнта-

²¹ Розраховано на підставі даних таблиці «Чисельність постійного населення (за оцінкою) за віком, статтю та типом місцевості на 1 січня 2021 року» (Населення України. Демографічний щорічник за 2020 рік. Київ, Державна служба статистики України, 2021. 184 с. С. 31—39. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/10/dem_2020.pdf).

Таблиця 2. Відповіді в Україні та країнах — лідерах рейтингу економічної свободи на запитання «Наскільки Ви довіряєте кожному з наведених інститутів?», %

Варіанти відповідей	Сінгапур	Швейцарія	Нова Зеландія	Тайвань	Естонія	Середнє значення п'яти країн-лідерів	Україна
	<i>Парламенту</i>						
Повністю довіряю	13,6	4,9	6,1	2,7	2,6	5,98	1,6
Довіряю певною мірою	56,0	52,7	32,8	27,9	28,6	39,60	16,3
Не дуже довіряю	22,6	35,2	45,3	46,7	46,9	39,34	34,8
Зовсім не довіряю	3,5	5,1	7,4	20,9	15,4	10,46	41,9
Не знали і не відповіли (сума)	4,3	2,1	8,4	1,8	6,5	23,10	5,4
Сума відповідей «Повністю довіряю» і «Довіряю певною мірою»	69,6	57,6	38,9	30,6	31,2	45,58	17,9
Сума відповідей «Не дуже довіряю» і «Зовсім не довіряю»	26,1	40,3	52,7	67,6	62,3	49,80	76,7
	<i>Уряду</i>						
Повністю довіряю	20,9	9,2	8,2	7,0	3,5	9,76	2,6
Довіряю певною мірою	59,7	57,1	41,8	45,4	36,7	48,14	16,3
Не дуже довіряю	15,8	26,9	35,7	34,2	42,0	30,92	38,1
Зовсім не довіряю	2,5	4,5	7,1	12,1	10,3	7,30	36,2
Не знали і не відповіли (сума)	1,1	2,3	7,2	1,3	7,5	3,88	6,8
Сума відповідей «Повністю довіряю» і «Довіряю певною мірою»	80,6	66,3	50,0	52,4	40,2	57,90	18,9
Сума відповідей «Не дуже довіряю» і «Зовсім не довіряю»	18,3	31,4	42,8	46,3	52,3	38,22	74,3

	Системі правосуддя									
	21,8	10,2	20,2	8,8	10,9	14,38	2,9			
Повністю довіряю	58,3	59,8	47,7	47,8	46,5	52,02	16,9			
Довіряю певною мірою	15,5	24,3	23,4	32,2	27,4	24,56	34,2			
Не дуже довіряю	1,7	3,9	3,7	9,5	5,5	3,74	36,5			
Зовсім не довіряю	2,7	1,8	5,0	1,7	9,7	4,18	9,5			
Не знали і не відповіли (сума)	80,1	70,0	67,9	56,6	57,4	66,40	19,8			
Сума відповідей «Повністю довіряю» і «Довіряю певною мірою»	17,2	28,2	27,1	41,7	32,9	29,42	70,7			
Сума відповідей «Не дуже довіряю» і «Зовсім не довіряю»										

Джерело: розраховано авторами за даними Joint EVS/WVS 2017-2022 (Variable Report — Tables. Joint EVS/WVS 2017-2022 Dataset. Updated tables as of December 2022. GESIS-DAS and JD Systems Madrid. P. 280-281, 284-285, 292-293. URL: file:///C:/Users/cat/Downloads/F00011082-EVS_WVS_Joint_v4_Results_by_country-5.pdf).

цію на суспільство рівних можливостей» [10, с. 175, 176]. Водночас можна досить упевнено передбачати, що при збереженні державної політики руху в річищі європейських цінностей проблема позбавлення суспільної свідомості українців залишків архаїчних стереотипів утратить актуальність через певний час унаслідок природної зміни поколінь.

Друга причина обережного ставлення українців до ідеї необмеженої приватизації пов'язана з існуванням у суспільній пам'яті невдалого досвіду першої масштабної приватизації 1990-х років. У той час і донині абсолютна більшість населення, попри обіцянки влади, не отримала якогось відчутного зиску від приватизаційних сертифікатів, натомість в умовах втрати значної частини власного добробуту спостерігала вкрай образливий процес миттєвого збагачення мізерної кількості осіб, яких тодішня громадська думка зовсім не сприймала як кращих представників народу. Відтоді й дотепер частина суспільства від чергових наступних змін очікує ефекту, визначеного висловом, який став серед українців досить поширеним мемом: «Збагачення багатих за рахунок збідніння бідних».

Те, що в суспільній свідомості сформувалася традиція недовіри до ініційованих владою соціально-економічних реформ, переконливо доводять порівняння оцінок українців з жителями країн — лідерів рейтингу економічної свободи, у яких явно про-

стежується разюча різниця в довірі до владних інститутів. Так, в Україні у 2020 р. повністю довіряли парламенту менше 2 % опитаних, натомість відповідний середній показник у п'яти країнах — лідерах рейтингу був мало не вчетверо більше; те саме співвідношення мало місце й стосовно уряду; до суду довіра українців за цим показником була майже вп'ятеро меншою, ніж у середньому в інших аналізованих країнах (табл. 2).

Дещо менш разюча відмінність за кількістю, але та сама закономірність виявлялися й при порівнянні менш визначеного варіанта відповідей: довіряли певною мірою парламенту майже у 2,5 разу менше українців, ніж у середньому в п'яти країнах — лідерах рейтингу; уряду і суду — майже втричі менше. Такі показники змушують припустити, що реформи в Україні відбуватимуться складніше, ніж у аналізованих країнах, тому що саме суспільна довіра визначально впливає на тривалість упровадження реформ, їх успішність і економічні наслідки. До інших суспільних чинників, які істотно впливають на ставлення населення до будь-яких реформ (у тому числі й потрібних для посилення економічної свободи), експерти відносять суспільні норми — звичні (традиційні) правила (писані й неписані), яких велика частина людських спільнот дотримуються добровільно як сформованих соціалізацією й досвідом складових своєї культури; саме вплив цих норм визначає здатність суспільства приймати реформи²².

Реформаторам тому і важливо розуміти національні особливості ставлення громадян до наявних соціальних реалій, що воно формується на підставі порівняння з тим, що люди сприймають як суспільні норми. У цьому зв'язку можна простежити відсутність достатньої гармонії між уявленнями українців про суспільні норми й оцінками стану суспільства. Щодо узагальнених оцінок громадської думки відомі вітчизняні соціологи С. Макеєв і О. Симончук у 2019 р. зазначали: «Громадяни України високо поцінують соціальну справедливість, водночас великою мірою відчують фрустрацію, діагностуючи сьогодні українське суспільство як «несправедливе». Вони переконані, що економічна система діє передусім в інтересах багатих, а не більшості; як несправедливі сприймають різницю в доходах населення, розподіл багатства та систему формування заробітної плати найманих працівників; вважають, що порівняно із західними країнами соціальний успіх в Україні досягається значно меншою мірою завдяки особистим досягненням і високому інтелекту, а передусім на підставі соціального походження і зв'язків» [10, с. 55].

Недостатня узгодженість громадських оцінок стану суспільства з тим, що українці сприймають як суспільні норми, зумовлює доцільність дотримання в процесі розробки і реалізації реформ трьох умов, які, на думку експертів, істотно підвищують імовірність прийняття населенням но-

²² Стародубська М. «Дію, як вірю» чи «що скажуть люди». *Forbes.ua*. 2023. 12 сер. URL: <https://forbes.ua/lifestyle/yak-suspilni-normi-vplivayut-na-doviru-do-institut-siy-lideriv-vidnosini-v-suspilstvi-ta-spriynyattya-reform-10082023-15355> (дата звернення: 10.01.2024).

вих змін: а) реформи мають містити положення, які не підлягають неоднозначним трактуванням; б) запропоновані правила не повинні суперечити людським уявленням про суспільні норми; в) недотримання нових вимог має тягнути за собою не тільки офіційні санкції за порушення визначених правил, але й осуд соціуму, в якому перебуває порушник²³. Зрозуміло, що дотримання цих умов вимагає не лише якісної розробки нових правил, а й достатньої комунікації влади з суспільством щодо підготовки до сприйняття нововведень, прозорого роз'яснення їх змісту, ризиків і переваг. Можна передбачити, що передумання впровадженню владних реформ правильно організованих інформаційно-комунікаційних кампаній слугуватиме зменшенню недовіри й забезпеченню суспільної підтримки.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз дозволяє зробити ряд висновків.

1. Низькі місця України у світовому рейтингу економічної свободи спонукають до посилення державної політики в напрямі забезпечення оптимального рівня такої свободи, тому що це сприятиме нагромадженню ресурсів для повоєнного відновлення. Аргументом цього є те, що на відповідний рейтинг орієнтуються міжнародні інвестори; крім того, країни — лідери рейтингу досягають високого рівня добробуту населення.

2. Водночас, розробляючи державну політику сприяння економічній свободі, доцільно враховувати, що даний рейтинг здебільшого визначає відповідність економіки країни принципам економічного лібералізму, зокрема, щодо мінімізації ролі держави. Але це може бути неефективним для країн, що розвиваються, якщо немає розумних державних обмежень, тому відповідна політика повинна бути збалансованою, зосередженою передусім на усуненні основних причин низьких результатів у цьому рейтингу. Такими причинами експерти визнають вади судової влади і нерозвинутість ринку капіталу, вважаючи за потрібне реформувати ці інститути.

3. Вітчизняна практика довела, що успіх реформ значною мірою залежить від підтримки населення, тому для розробки державної політики сприяння економічній свободі важливим є розуміння панівного ставлення до економічної свободи в українському суспільстві. Порівняння показало, що українці значно менше схвалюють збільшення приватної власності в бізнесі, ніж жителі країн — лідерів світового рейтингу економічної свободи. Серед причин є та, що на час вимірювання за віком більше третини населення формувалися ще в радянській системі соціалізації, відтак вони все ще з розумінням сприймають старі ідеї абсолютизації ролі держави, патерналізму, колективізму тощо, чим значною мірою зумовлюють повільність темпів перетворення суспільної свідомості з архаїки на модерн.

4. Розробляючи політику сприяння економічній свободі, також доцільно враховувати, що частина українського суспільства значно менше довіряє вла-

²³ Там само.

ді, ніж населення країн — лідерів рейтингу економічної свободи, відповідно, обережно ставиться до владних реформ. Можна припустити, що особливе застереження викликатимуть реформи власності, тому що в колективній свідомості залишився невдалий досвід масштабної приватизації 1990-х років, від якої абсолютна більшість українців, попри обіцянки влади, не отримали користі, натомість на тлі падіння власного добробуту спостерігали швидко збагачення меншості співгромадян, сприйняте як несправедливе.

5. Імовірно, успішність державної політики сприяння економічній свободі багато в чому залежатиме від вибору оптимальної моделі реформ з розумним співвідношенням економічного лібералізму й обмежень з боку держави, а також від якості діалогу держави з суспільством, спрямованого на прозоре донесення змісту і зиску необхідних реформ, подолання традиції недовіри до владних ініціатив, забезпечення суспільної підтримки.

Перспективи подальших розвідок з цієї тематики полягають у порівняльному аналізі широкого кола складових ціннісних систем українців та інших європейців задля визначення перешкод прискоренню процесу повноцінної інтеграції України в європейський економічний простір.

Статтю підготовлено в межах виконання НДР «Економічна свобода та права людини на ринку праці в умовах повоєнного відновлення економіки» сектору економічної соціології відділу соціоекономіки праці ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (№ державної реєстрації 0122U002418).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Клименко К.В. Напрями реформування ринку капіталу в Україні. *Наукові праці НДФІ*. 2018. № 1 (82). С. 108—118. URL: http://npndfi.org.ua/docs/NP_18_01_108_uk.pdf
2. Гвартні Дж., Лоусон Р., Хол Дж. Економічна свобода у світі. Звіт за 2016 рік. Інститут Фрейзера. Наук. ред. пер. з англ. О. Кілієвич. Київ, Bendukidze Free Market Center, 2017. 320 с. URL: <http://bendukidze.org/wp-content/uploads/2017/04/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B0-%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%83-2016.pdf>
3. Сімахова А.О., Скрипник Н.Є., Піддубний О.О. Економічна політика в контексті вимірювання економічної свободи. *Економіка і суспільство*. 2017. № 13. С. 25—29. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/13_ukr/5.pdf
4. Опанасюк В.В. Динаміка євромодернізації: стратегія, реформи, підтримка. У: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. *Збірник наукових праць*. 2015. № 4 (78). 391 с. С. 312—324. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/opanasiuk_dynamika.pdf
5. Політологія. Підруч. За ред. М.М. Вергеса. Київ, Знання, 2008. 556 с.
6. Соціологія. Навч. посібник. За ред. С.О. Макеєва. Київ, «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. 344 с.
7. Венгер О.М. Цінності та «дерево цілей» публічного адміністрування. У: Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства:

- вітчизняний і зарубіжний досвід. Моногр. За заг. ред. С. Чернова, В. Воронкової, В. Банаха та ін. Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2017. 605 с. URL: http://umo.edu.ua/images/content/depozitar/monografii/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F_%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_2017.pdf
8. Дніпров О. Взаємодія органів виконавчої влади та громадських інституцій: адміністративно-правовий аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 4. С. 138—143. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/21.pdf>
 9. Акуленко Л., Балакірева О., Волосевич І. та ін. Світове дослідження цінностей в Україні. Український центр європейської політики. Київ, 2020. 216 с. URL: https://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS-UA_2020_report_WEB.pdf
 10. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 6 (20). Гол. ред. В.М. Ворона, М.О. Шульга. Київ, Інститут соціології НАН України, 2019. 517 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf>

Надійшла 05.10.2023

Прорецензована 19.10.2023

Доопрацьована 08.11.2023

Підписана до друку 14.11.2023

REFERENCES

1. Klymenko K. Directions of capital market reform in Ukraine. *RFI Scientific Papers*, 2018, No. 1 (82), pp. 108-118. URL: http://npndfi.org.ua/docs/NP_18_01_108_uk.pdf [in Ukrainian].
2. Gwartney J., Lawson R., Hall J. Economic Freedom of the World. 2016 Annual Report. Kyiv, Bendukidze Free Market Center, 2017. URL: <http://bendukidze.org/wp-content/uploads/2017/04/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B0-%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%83-2016.pdf> [in Ukrainian].
3. Piddubnyi O.O., Simakhova A.O., Skrypnyk N.Ye. Economic policy in the context of economic freedom measure. *Economy and Society*, 2017, No. 13, pp. 25-29. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/13_ukr/5.pdf [in Ukrainian].
4. Opanasiuk V. Dynamics of Euro-modernization: strategy, reforms, support. In: Scientific Notes of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2015, No. 4 (78), pp. 312-324. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/opanasiuk_dynamika.pdf [in Ukrainian].
5. Political science. M.M. Vehesh (Ed.). Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
6. Sociology. S.O. Makeyev (Ed.). Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
7. Venher O.M. Values and the “objective tree” of public administration. In: Public management and administration in the conditions of the information society: domestic and foreign experience. S. Chernov, V. Voronkova, V. Banakh et al. (Eds.). Zaporizhzhya, 2017. URL: http://umo.edu.ua/images/content/depozitar/monografii/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F_%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_2017.pdf [in Ukrainian].
8. Dniprov O. Interaction between the executive authorities and public institutions: administrative and legal aspect. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 2021, No. 4, pp. 138-143. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/21.pdf> [in Ukrainian].

9. Akulenko L., Balakiryeva O., Volosevych I. et al. World Values Survey 2020 in Ukraine. Kyiv, 2020. URL: https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS-UA_2020_report_WEB.pdf [in Ukrainian].
10. Ukrainian society: social changes monitoring. Vol. 6 (20). V.M. Vorona, M.O. Shulha (Eds.). Kyiv, 2019. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf> [in Ukrainian].

Received on October 5, 2023

Reviewed on October 19, 2023

Revised on November 8, 2023

Signed for printing on November 14, 2023

Roman Levin, PhD (Pedagogics), Senior Research Fellow,
Senior Research Fellow of the Department of Socio-economics of Labor
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
26, Panasna Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine
Hanna Yatsenko, PhD (Econ.),
Research Fellow of the Department of Socio-economics of Labor
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
26, Panasna Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

UKRAINIANS' ATTITUDE TOWARDS ECONOMIC FREEDOM

The population's attitude to economic freedom in Ukraine and in countries leading in the world ranking The Index of Economic Freedom is compared. Among Ukrainians, favorable attitude towards increasing the share of private property in business is found to be much less widespread, instead, the support for state property is significantly bigger.

It is shown that the reasons for these differences lie in the fact that because of their age, about 38% of the Ukrainian population (as of 2020) was formed in the Soviet socialization system, and a certain part of this age cohort remains sensitive to outdated ideas of absolutizing the role of the state, paternalism, collectivism etc., which largely accounts for the slow pace of social consciousness's transformation from archaic to modern. In addition, the collective consciousness retains the unsuccessful experience of large-scale privatization in the 1990s, from which the absolute majority of Ukrainians, despite government's promises, did not receive a tangible profit, instead, amid a decline in their well-being, they observed the rapid enrichment of a minority of fellow citizens, perceived as unfair. Since then, a part of the society does not trust the government's reforms, expecting from them yet another enrichment of the rich through the impoverishment of the poor. A comparison of the public opinion of Ukrainians and residents of countries leading in the economic freedom ranking convincingly demonstrates that Ukrainians have much less trust in the parliamentary, executive, and judicial branches of government.

The advisability of introducing a state policy to enhance economic freedom in the post-war Ukrainian society is shown; it is predicted that the success of such a policy will largely depend on the choice of the optimal for the current transitional society (with remnants of archaic mental stereotypes) model of reforms with a reasonable ratio of economic liberalism and restrictions on the part of the state; on the quality of the dialogue between the state and society, aimed at transparently conveying the content and benefits of the necessary reforms, overcoming the tradition of mistrust of them, ensuring public support.

Keywords: *economic freedom; attitude of Ukrainians; state policy.*